

Identifying the Requirements of Appropriate Communication between Mosques and Schools

Ali Sobhani Matin *

Meisam Latifi **

Abstract

Although the educational functions of mosques have decreased due to the establishment of schools and educational centers, it is necessary to establish profound interactions between them to complement the growth and education of the youths. This is necessary because mosques play important roles in the growth and excellence of individuals. Employing thematic analysis method, this research aims at identifying the requirements of the mosques for establishing a long-lasting and effective relationship with schools. The researchers interviewed the educational authorities of 14 mosques across the country, including Tehran, Isfahan, Ahvaz, Qazvin, Qum, Islamshahr and Varamin, all of whom had successful experience in communicating with schools. The interviews ended in 48 basic themes, ten organizing themes, and four comprehensive themes. Finally, the analysis resulted in four dimensions and ten components coinciding with organizing themes and comprehensive themes. The dimensions included interaction, programming, human, and communication arrangements. Consequently, if the cultural bodies of the mosques are successful in these four dimensions and their components, they can do well in establishing a proper and constant relationship with schools.

Keywords: *mosque-school collaboration, administration of mosques, school management, inter-organizational collaborations.*

* MSc student of Islamic Knowledge and management, Imam Sadeq University

ali.sobhanimatin@gmail.com

** Associate professor at the Department of Public Administration, Dean of the Faculty of Islamic Knowledge and Management, Imam Sadiq University

latifi@isu.ac.ir

شاپا چاپی: ۶۹۸۰ - ۲۲۵۱
شاپا الکترونیکی: ۵۲۳۴ - ۲۶۴۵

نشریه علمی
«مدیریت اسلامی»

(زمستان ۱۳۹۸، سال ۲۷، شماره ۴: ۷۸ - ۵۳)

شناسایی الزامات ایجاد ارتباط مطلوب میان مساجد و مدارس

علی سبحانی متین*

دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۰۲/۰۳

میثم لطیفی**

پذیرش نهایی: ۱۳۹۸/۰۷/۱۴

چکیده

اگرچه با تأسیس مدارس و مراکز آموزشی، کارکرد تعلیمی مساجد کم‌رنگ شده است اما با توجه به نقش مهمی که مسجد در رشد و تعالی افراد دارد، باید برای تکمیل رشد و تربیت نوجوانان، تعامل و ارتباط استوار بین مدرسه و مسجد ایجاد شود. این پژوهش با روش تحلیل مضمون به دنبال شناسایی الزامات مورد نیاز مسجد در ایجاد ارتباط پایدار و اثرگذار با مدرسه است. برای این پژوهش با مسئولان تربیتی ۱۴ مسجد از سراسر کشور از جمله تهران، اصفهان، اهواز، قزوین، قم، اسلامشهر و ورامین مصاحبه شد که در زمینه ارتباط با مدرسه موفق عمل کرده بودند. نتایج در قالب ۴۸ مضمون پایه، ده مضمون سازماندهنده و چهار مضمون فراگیر گزارش شده است. در پایان تحلیلها، چهار بعد و ده مؤلفه به دست آمد که در واقع همان مضمونهای سازماندهنده و فراگیر است. ابعاد عبارت است از بعد تعامل، بعد برنامه، بعد نیروی انسانی و بعد قالبهای ارتباطی. در نتیجه اگر تشکیلات فرهنگی مسجد در این چهار بعد، که هر کدام مؤلفه‌هایی دارد، موفق باشد و آنها را مورد توجه قرار دهد به ایجاد ارتباط مناسب و مستمر با مدرسه موفق خواهد شد.

کلیدواژه‌ها: همکاری مسجد - مدرسه، اداره مسجد، مدیریت مدرسه، همکاری بین سازمانی.

* دانشجوی کارشناسی ارشد رشته معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق علیه‌السلام

ali.sobhanimatin@gmail.com

** دانشیار گروه مدیریت دولتی و رئیس دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق علیه‌السلام

latifi@isu.ac.ir

مقدمه

مسجد قلب تپنده حیات اسلام و کانون و محور فعالیتهای جامعه اسلامی است. مسجد نخستین پایگاه عبادی، اجتماعی مسلمانان است که توسط پیامبر اکرم (ص) بنا نهاده شده است (رضایی، ۱۳۸۲). پیامبر اکرم (ص) در اولین اقدام پس از ورود به مدینه به تأسیس مسجد اقدام کردند و آن را مرکز حکومت خود قرار دادند (محمدی‌آشنانی، ۱۳۸۵: ۸۶). این امر نشان می‌دهد که نگاه پیامبر اکرم (ص) به مسجد تنها به‌عنوان مکانی برای عبادت و نمازگزاردن نبود؛ بلکه آن را پایگاه حکومت و مرکز هدایت امت در نظر گرفته بودند. از جمله کارکردهای مسجد در آن دوران می‌توان به کارکردهای عبادی، تعلیمی، اجتماعی، سیاسی و نظامی اشاره کرد (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۸۴). در دوران معاصر نیز مساجد نقش بی‌بدیلی در پیروزی انقلاب اسلامی بر طاغوت ایفا کردند و مرکز اصلی هدایت حرکت‌های مردمی و تجمع‌های اعتراضی بودند. هم‌چنین پس از انقلاب اسلامی و در دوران دفاع مقدس مساجد به مرکز ساماندهی نیروها تبدیل شده بود و پشتیبانی جبهه‌های حق از مساجد صورت می‌گرفت (ابطحی، ۱۳۸۴: ۱۸۴ و ۱۸۵).

یکی از اصلی‌ترین کارکردهای مسجد در دوران صدر اسلام و تمدن درخشان اسلامی اهتمام به تعلیم و تربیت مردم بوده است. تبدیل مسجد به اولین مدرسه مسلمانان، رویدادی اتفاقی نبود، بلکه پیامبر (ص) می‌خواستند که مسجد به مرکز مهم آموزش در جامعه اسلامی تبدیل شود؛ از این رو فرمودند: کسی که به‌منظور یاددادن یا یادگرفتن وارد مسجد می‌شود، مانند مجاهدی است که در راه خدا نبرد می‌کند (رضایی بیرجندی، ۱۳۸۳: ۳۳۴). پس از ظهور مدارس، بیشتر مساجد نقش آموزشی و تعلیمی خود را از دست دادند (عریان، ۱۳۸۳: ۱۸۹). امروزه مکان‌هایی چون دانشگاه، حوزه علمیه و مدرسه در مسائل آموزشی جانشین مساجد شده‌اند؛ اما مساجد همواره محل اجتماع مردم از طبقات مختلف هست و تأثیرات مثبتی در دل و جان افراد می‌گذارد و این ویژگی را هیچ‌یک از مکان‌هایی که برشمردیم، ندارد. مساجد تنها مراکزی هستند که در ایام تعطیل و غیر تعطیل در تماس مداوم با مردم هستند و می‌توانند نقش آموزشی و علمی فراوانی در سطح جامعه اسلامی ایفا کنند (رحمت‌آبادی، ۱۳۸۴: ۲۲۹).

بدون شک نیروی انسانی هر جامعه‌ای نقش تعیین‌کننده و اساسی در توسعه و پیشرفت آن جامعه در آینده دارد و این مسئله از راهبردی‌ترین مباحثی است که در عرصه فرهنگ باید بدان

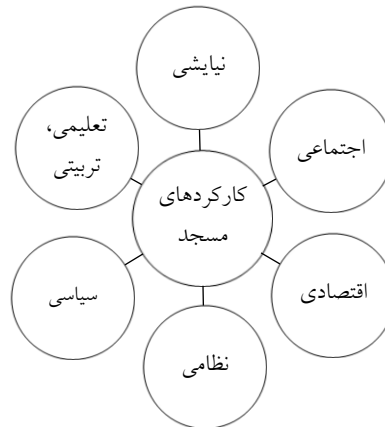
پرداخت. نسل آینده کشور اگر از ابتدا و دوران تحصیل در مدرسه، ارتباط مستحکمی با مسجد و مفاهیم دینی برقرار کند و با رویکرد دینی تربیت شود، آینده درخشانتری برای جامعه رقم خواهد زد. طبق آمار و شواهد، مدارسی که نسبت به اقامه نماز اهتمام جدیتری داشته‌اند، ناهنجاری، مشکلات اخلاقی و رفتار ضد ارزش کمتری را بین دانش‌آموزان خود شاهد بوده‌اند (آقامحمدی، ۱۳۹۳: ۳۳۰ و ۳۳۱)؛ متأسفانه امروزه شاهد بروز رفتارهای ناهنجار فراوان در مدارس از سوی دانش‌آموزان هستیم. مشکلات رفتاری و اخلاقی و ابتلا به انواع آسیبهای اجتماعی مانند اعتیاد از جمله مواردی است که به دلیل کمبود اهتمام جدی به تربیت و معنویت در مدارس بروز پیدا کرده است.

با توجه به آثار و ویژگیهای خاصی که برای نهاد مسجد در عرصه تعلیم و تربیت برشمردیم و با عنایت به سابقه‌ای که نهاد مسجد در زمینه تعلیم و تربیت داشته و از طرفی به دلیل خلأ تربیتی در مدارس، لازم است ارتباطی استوار و محکم بین مسجد و مدرسه ایجاد شود که متولی تعلیم و تربیت رسمی جامعه است که این امر به بهبود رشد و تعالی روحی و عقلی دانش‌آموزان کمک خواهد کرد. امروزه ایجاد این‌گونه ارتباطات بین سازمانها و نهادها به‌طور وسیعی برای پیشبرد اهداف و فعالیتهای صورت می‌گیرد. با توجه به این موارد سؤال اصلی پژوهش این است که الزامات مورد نیاز تشکیلات فرهنگی مسجد برای ایجاد ارتباطی مطلوب با مدرسه کدام است. در واقع در این پژوهش، محقق به دنبال کشف این موضوع است که تشکیلات فرهنگی مسجد برای ایجاد ارتباطی صحیح با مدرسه چه الزاماتی را باید رعایت کند.

ادبیات نظری

جایگاه تاریخی تعلیم و تربیت در مسجد

اگرچه کارکرد ابتدایی و اصلی مساجد، جنبه نیایشی آن بوده و مأموریت اصلی آن آموختن توحید و برگزاری نماز و آیین عبادی است (موظف رستمی، ۱۳۹۴)، این تنها کارکرد مسجد نیست. از جمله کارکردهای اصلی مسجد را می‌توان در نگاره ذیل مشاهده کرد (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۸۴؛ اسلام‌پور کریمی، ۱۳۹۳):

شکل ۱. کارکردهای مسجد

(عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۸۴؛ اسلام‌پور کریمی، ۱۳۹۳)

همان‌طور که در شکل پیداست، یکی از اصلی‌ترین کارکردهای مسجد، جنبه تعلیمی و تربیتی آن است که از ابتدای شکل‌گیری این نهاد مقدس با آن همراه بوده است. مسجد در تاریخ اسلام و بویژه در زمان پیامبر اکرم (ص) مهمترین مرکز آموزش و تعلیم و تعلم بوده است (سلطانی رنایی، ۱۳۸۳: ۱۴۶). طبق اسناد و منابع تاریخی، اولین مرکز تعلیم و تربیت در اسلام، مسجد بوده است (آقامحمدی، ۱۳۹۳: ۳۳۲). پیامبر اکرم (ص) در مسجد خواندن قرآن، احکام و معارف دینی و حتی مسائل تاریخی را به مسلمین آموزش می‌دادند. این‌گونه بود که پیامبر اکرم (ص) با راه‌اندازی جنبش بزرگ علمی در بستر مسجد پایه‌ریزی تمدن عظیم اسلامی را آغاز کردند. در دوران اوج تمدن مسلمانان، غالباً مساجد در غیر اوقات نماز، حکم مدارس را داشت و در آنها حلقه‌های درس و معرفت شکل می‌گرفت. در مسجد علاوه بر بیان احکام و مسائل فقهی و تفسیر قرآن، اصول اعتقادات اسلامی مورد گفتگو و مباحثه قرار می‌گرفت؛ حتی بحث‌های ادبی و شعرخوانی هم در مسجد انجام می‌شد. روایات بسیاری تشکیل این جلسات علمی را تأیید می‌کند (رحمت‌آبادی، ۱۳۸۴: ۲۱۹). فاصله زمانی قرن دوم تا پایان قرن سوم هجری را می‌توان درخشانترین دوره فعالیت آموزشی مساجد یا به عبارت دیگر، این دانشگاه‌های عمومی دانست. در این دوران دستاوردهای مسلمانان در مسائل مختلف علمی و پیشرفتهای فکری، موجب تأثیر قابل ملاحظه‌ای در ایجاد هوشیاری و جنبش علما در مساجد شد (عریان، ۱۳۸۳: ۱۹۲). ویژگی منحصر به فرد مسجد در

عرصه آموزش و تعلیم و تربیت این بود که به دلیل ذات اجتماعی آن، همه افراد از صنوف و اقشار مختلف در آن رفت و آمد داشتند و در نتیجه گستره زیادی از علوم در آنها مورد بحث و بررسی قرار می گرفت. هم چنین رفت و آمد نمازگزاران و مردم عادی بین دانشمندان و دانش پژوهان، زمینه رشد و پویایی عمومی و علاقه مندی افراد را به مباحث علمی و آموزشی فراهم می کرد (رحمت آبادی، ۱۳۸۴: ۲۲۹). بعدها که علم آموزی به مدارس انتقال یافت تا مدتها مدارس را در جوار مساجد می ساختند و این دو پیوند ناگسستنی از هم داشتند (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۸۴: ۹۲). با اینکه مدرسه در قرن چهارم هجری پا به عرصه وجود نهاد، این مرکز علمی و آموزشی در واقع محصول فعالیت هایی بود که پیش از آن در مساجد انجام شده بود که با از دست دادن برخی ویژگیها به شکل دیگری در مدارس ظهور یافت (عریان، ۱۳۸۳: ۱۹۴).

شکل گیری نهاد تعلیم و تربیت جدید

همان گونه که اشاره شد از حدود قرن چهارم هجری به دلایل مختلف از قبیل افزایش تعداد دانش پژوهان و حلقه های درسی و نبود امکان برگزاری جلسات در مسجد، اختلال در اجرای رفتار نیایشی و عبادی مسجد، ظهور علوم و موضوعات جدید در عرصه دانش و شکل گیری مناظرات و مجادلاتی که با فضای عبادی و آرامش مسجد در تضاد بود، نبود محل اسکان برای دانشجویان و طلاب در مساجد، آموزش علوم در مساجد جای خود را به مدارس و محلهای آموزشی دیگر داد (هوشیاری و دیگران، ۱۳۹۲: ۳۸).

در این دوره اگرچه بخش قابل توجهی از جنبه های آموزش به مدارس منتقل شد، این به آن معنا نبود که مساجد به طور کامل، کارکرد آموزشی خود را از دست بدهند؛ برای مثال در برخی مساجد همچنان جلسات درس برقرار بود (عریان، ۱۳۸۳: ۱۹۴). اگرچه نظام آموزشی در چارچوب مسجد تعریف نشده بود در مواردی از محیط مسجد به عنوان فضای آموزشی استفاده می شد. بسیاری از مدرسان و معلمان از روحانیون و طلاب علوم دینی بودند و همچنان ارتباط محتوایی بین مسجد و مدرسه حفظ شده بود (علی صوفی و دشتکی نیا، ۱۳۹۲: ۷۴). هم چنین مدارس از نظر معماری و ساختاری نیز با مساجد و فضای عبادی و نیایشی ارتباطی تنگاتنگ داشتند. همواره درون مدارس شبستان و محل نیایش در نظر گرفته می شد و یا در نزدیکی مدرسه، مسجدی بنا می شد تا نیاز دانش پژوهان به فضای عبادی و نیایشی را تأمین کرده باشد. نمونه های این ارتباط را می توان در بناهای تاریخی دوره های مختلف مشاهده کرد (سلطانزاده، ۱۳۶۴).

تا دوره قاجار نظام آموزشی به شکل سنتی اداره می شد و تولی گری آن در دستان مردم و مجموعه های مردمی بود؛ لذا همچنان ارتباط محتوایی و ساختاری مسجد با مدارس و مجموعه های آموزشی برقرار بود؛ اما در اواخر دوره قاجار و در دوره پهلوی با شکل گیری نظام جدید آموزش و تأسیس مدارس در شکل جدید، که با تولی گری دولت و حکومت همراه بود، مدارس بکلی از نظر محتوایی و ساختاری ارتباط خود را با مساجد از دست داد.

رضاخان مدرسه را ابزار اجرای اهداف خود در جامعه از جمله مدرن سازی ایران، جایگزین کردن ملی گرایی به جای دین گرایی و ایجاد قدرت مطلق دولت قرار داد. وی با ایجاد آموزش همگانی و رایگان از طریق تغییر در محتوا و برنامه درسی به دنبال نهادینه کردن ارزشهای مطلوب خود در دانش آموزان و جامعه بود؛ هم چنین از طریق مدرسه می توانست نیروی انسانی مورد نیاز خود را برای ادارات دولتی آن گونه که می خواست، پرورش دهد. این گونه بود که دولت تولی گری آموزش را به عهده گرفت و نظام سنتی آموزش که غیر دولتی و غیر متمرکز بود، جای خود را به نظام آموزشی جدید داد که کاملاً متمرکز دولتی، تقلیدی و صورتنگار بود (ایروانی، ۱۳۹۳: ۹۰-۹۲).

پس از پیروزی انقلاب اسلامی به دلیل اهمیت نقش مدرسه در تربیت دانش آموزان، انتظارات از این نهاد تربیتی افزایش یافت و برنامه ریزان و سیاستگذاران نظام تعلیم و تربیت به تغییرات و تحولاتی در نظام آموزش و پرورش رسمی پرداختند تا زمینه را برای پرورش انسانهای مؤمن و متخلق به اخلاق و آداب اسلامی فراهم سازند. امروزه متولی تعلیم و تربیت رسمی در کشور مدارس هستند که در چارچوب نظام آموزش و پرورش فعالیت می کنند. آموزش و پرورش بستری برای انتقال فرهنگ، جامعه پذیری افراد و پرورش همه جانبه آنهاست (تنها، ۱۳۹۴: ۴۱-۴۳). آموزش و پرورش به عنوان یکی از نهادهای مهم هویت یابی افراد جامعه به شمار می رود (نوید ادهم و صادق زاده قمصری، ۱۳۹۴: ۱۳۶). آموزش و پرورش تعاریف گوناگونی دارد؛ گاهی فرایند کسب معرفت و علم و در مواردی نتیجه چنین فرایندی، آموزش و پرورش نامیده می شود (مشکانی و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۹).

مدرسه کانون تعلیم و تربیت رسمی عمومی و محل کسب تجربه های تربیتی برای دانش آموزان است (دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰: ۲۱). مناسبترین سن ایجاد، تقویت و نهادینه سازی اندیشه ها و باورهای صحیح، دوران آموزش مدرسه ای است (نوید ادهم و صادق زاده

قمصری، ۱۳۹۴: ۱۳۶). طبق سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، مدرسه باید بتواند اهداف زیر را محقق کند (دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰: ۲۴ - ۲۵):

- به تربیت انسانهایی مؤمن، متخلق به اخلاق اسلامی، آشنا و متعهد به وظایف و مسئولیتها، حقیقت‌جو، عاقل، عدالتخواه، صلحجو، جهادگر، شجاع، دارای خودباوری و عزت نفس پردازد.
- دانش‌آموزان را برای نقش‌آفرینی در رشد و تعالی کشور آماده کند.
- زمینه‌ساز تحقق تمدن اسلامی و مرجعیت علمی در چارچوب ارزشهای اسلام و انقلاب باشد.
- باعث افزایش مشارکت و اثربخشی در رشد و تعالی تعلیم و تربیت مدرسه‌ای باشد.
- به اعتقاد صاحب‌نظران، مدارس تاکنون نتوانسته‌اند به اهداف تعیین‌شده دست پیدا کنند و خروجیها با انتظارات تطابق نداشته است. برخی از نقاط ضعف نظام آموزش و پرورش کنونی عبارت است از نبود شایستگی کافی و انگیزه لازم در برخی معلمان، ضعف در برنامه‌های درسی (شریعت‌زاده، ۱۳۸۸: ۹۶ - ۹۸)، یکسان‌نبودن خروجیها و اهداف از پیش تعیین‌شده و ضعف در تربیت دینی دانش‌آموزان (فلاحی، ۱۳۸۶: ۲۹). برخی صاحب‌نظران معتقدند نظام آموزشی فعلی مدارس در عرصه‌های مبنایی، اصولی، محتوایی، روشی و ابزاری، آسیبهای مختلفی دارد (ساجدی، ۱۳۸۶: ۳). به عقیده برخی دیگر بین تربیت دینی و نظام آموزش رسمی که در مدارس صورت می‌پذیرد، نوعی تناقض وجود دارد (شریعت‌زاده، ۱۳۸۸). آنچه از مجموع این نظریات و مباحث به‌دست می‌آید، این است که تربیت دانش‌آموزان در قالب مدارس فعلی ضعفهایی دارد که باید با ارتباطات بیرونی با نهاد دینی و تربیتی مسجد جبران شود که یکی از کارکردهای اصلی آن توجه به تعلیم و تربیت و پرورش اعتقادات دینی است.

همکاری بین سازمانی و بین‌نهادی

در افق زمان و به موازات سیر تحول و تطور سازمانها، ضرورت ارتباطات بین آنها تقویت شده است (زارعی و زارعی، ۱۳۸۶: ۴۶). گسترش فعالیتها از طریق انواع روابط بین سازمانی تنها به سازمانهای بزرگ مربوط نیست (صداقت‌زادگان، ۱۳۹۴: ۱۱۱). این ارتباطات در سازمانهای کوچک نیز بسیار مؤثر و مفید است. در هر همکاری بین سازمانی، گروهی از سازمانهای مستقل هستند که ضمن حفظ استقلال خود در راستای دسترسی به هدف یا اهدافی مشترک با هم متعهد می‌شوند و فعالیت می‌کنند. هدف کلی استفاده از همکاریهای بین سازمانی، جهت‌دهی مطلوب و مؤثر به برنامه‌ها، تصمیمات مرتبط با مسائل چندبعدی اجتماع و ارائه هر چه بهتر خدمات به

جامعه است (غلامی و باقری، ۱۳۹۱: ۲). روابط صحیح و بموقع می‌تواند مزیت‌های فراوانی را برای آنها رقم بزند (آذر و دیگران، ۱۳۸۶: ۳۲ و ۳۳). بویژه زمانی که طرفین با مسئله‌ای پیچیده و به هم پیوسته درگیر هستند، همکاری بسیار مفید خواهد بود (شجاعی و قجاوند، ۱۳۹۲: ۱۶۰). برخی از مهمترین تعاریف همکاری بین سازمانی در جدول ذیل آمده است:

جدول ۱. تعاریف همکاری بین سازمانی

ردیف	تعریف	منبع
۱	همکاری فرایندی است که از طریق آن افراد جوانب مختلف مسئله را می‌بینند و می‌توانند به صورت سازنده و خلاقانه نسبت به حل آن در قالب موضوع کلی و نه تک‌بعدی و جزء‌نگرانه اقدام کنند.	(گری ^۱ ، ۱۹۸۹)
۲	در هر همکاری بین سازمانی، گروهی از سازمانهای مستقل هستند که ضمن حفظ استقلال خود، نسبت به کاری مشترک با هم متعهد می‌شوند و در راستای دسترسی به هدف یا اهدافی مشترک با هم فعالیت می‌کنند.	(آبرامسون ^۲ و رزنتال ^۳ ، ۱۹۹۵)
۳	همکاریهای بین سازمانی به معنی استفاده از منابع و ساختارهای اداری بیش از یک سازمان است.	(بوریس ^۴ و جمیسون ^۵ ، ۱۹۸۹)
۴	همکاری شکلی مثبت از کارکردن با دیگران به منظور رسیدن به منافع مشترک است.	(کروپر ^۶ و دیگران، ۲۰۰۸)

علاوه بر سازمانها، وجود چنین ارتباطات و همکاریهایی برای نهادها و مجموعه‌های غیرانتفاعی یا بخش سوم^۷ نیز بسیار لازم و ضروری است. اصطلاح بخش سوم یا بخش داوطلبانه قدمت چندانی ندارد و به دهه هفتاد میلادی باز می‌گردد. در تعریف کلی، بخش سوم شامل نهادهای خصوصی است که به وسیله گروهی از افراد (اعضا) داوطلبانه و بدون توجه به نفع شخصی خود و دیگران راه‌اندازی می‌شود و تداوم می‌یابد؛ به وسیله خود مردم کنترل و اداره، و هرگونه سودآوری

1. Gray
2. Abramson
3. Rosenthal
4. Borys
5. Jemison
6. Cropper
7. Third Sector

حاصل از فعالیتهای در جهت هدفهای تعیین شده مصرف می‌شود و سود شخصی و سازمانی وجود نخواهد داشت (نصراللهی و درخشان، ۱۳۹۳: ۶۷). امروزه بخش عظیمی از فعالیتهای اجتماعی و ارائه خدمات در قالب بخش سوم و امور غیر انتفاعی به مردم عرضه می‌شود. بخش سوم عمدتاً شامل بحثهای خیریه، خدمات مذهبی، علمی، امنیت عمومی و اهداف ادبی می‌شود (بلاو^۱ و رابرنویک^۲، ۱۹۹۱: ۳۲۹). برخی از علل رشد این بخش عبارت است از ترویج مفاهیم جامعه مدنی و کوشش برای پدید ساختن نهادهای ذی‌ربط، کوشش برای جبران آثار ناشی از شکست بازار و دولت بویژه در مواقع رکود اقتصادی و نگاه جدید به این بخش به‌عنوان ابزار کمکی در مدیریت عمومی کشور (جهانیان، ۱۳۹۵: ۹۶).

از آنجا که مسجد به‌عنوان نهادی مردمی، نه انتفاعی و نه جزء سازمانهای دولتی است، آنرا نهادی در بخش سوم یا بخش غیرانتفاعی می‌دانیم که باید ارتباطات وسیع بین سازمانی با محیط خود داشته باشد. با توجه به کارکرد تعلیمی و تربیتی مسجد، که به‌طور ویژه‌ای بر آن تأکید شده است، ایجاد ارتباط با مدرسه، که متولی تعلیم و تربیت رسمی جامعه است، ضروری و اجتناب‌ناپذیر است.

پیشینه پژوهش

پژوهشهای قبلی در این زمینه حول موضوعات مختلفی بوده است. برخی از آنها به بررسی کارکرد آموزشی و تعلیمی مساجد در دوران صدر اسلام و تمدن اسلامی اشاره کرده، و این دوران را اوج فعالیت و پویایی مساجد در زمینه‌های ترویج علم و علم‌آموزی دانسته‌اند. برخی پژوهشها بحث معماری مسجد - مدرسه‌ها در دوران اخیر و چگونگی آمیختگی فضای نیایش و عبادت با علم و علم‌آموزی را مورد توجه قرار داده‌اند. پژوهشهای دیگری نیز به الزامات حضور نوجوانان در مسجد و نیازمندیهای مسجد در این زمینه پرداخته‌اند. در جدول ۲ پژوهشهای مرتبط آمده است. آنچه این پژوهش به‌عنوان خلأ احساس می‌کند و به آن می‌پردازد، بررسی الزامات مورد نیاز مسجد در ایجاد ارتباط با مدرسه است. از وجوه تمایز این پژوهش مبتنی‌بودن آن بر گزارشها و مشاهدات میدانی و بررسی نمونه‌های موفق و الگوگیری از آنهاست.

1. Blau
2. Rabrenovic

جدول ۲. پیشینه پژوهش

ردیف	عنوان	نویسنده و سال نشر	هدف
۱	بررسی تحلیلی نظام تربیتی مسجد محور	(حسینی مجرد، ۱۳۹۳)	بررسی نقش مسجد در تربیت و سعی در ارائه نظام تربیتی مسجد محور
۲	گونه‌شناسی مسجد - مدرسه در معماری اسلامی ایران	(هوشیاری و دیگران، ۱۳۹۲)	بررسی ارتباط بین فضای آموزشی و نیایشی مدارس از جنبه معماری در دوره‌های مختلف تاریخی، ارائه گونه‌بندیهای مختلف از ارتباط بین مسجد و مدرسه از جنبه معماری
۳	مسجد و نظام آموزشی سنتی و جدید در دوره قاجار	(علی صوفی و دشتکی نیا، ۱۳۹۲)	بررسی و مقایسه جایگاه و نقش مساجد و نظام آموزشی جدید در زمینه کارکرد آموزشی و تعلیمی در نظام آموزشی سنتی در دوران قاجار
۴	الزامات نرم‌افزاری حضور کودکان و نوجوانان در مسجد	(شریفی نیا، ۱۳۹۳)	بررسی الزامات نرم‌افزاری حضور کودکان و نوجوانان در مساجد مانند جاذبه‌های شخصیتی، ظاهری، کلامی و رفتاری امام جماعت، فعالیتها و برنامه‌های مسجد، نگرش هیئت امناء و دیگر مسئولان مسجد، نوع رفتار خادم و نمازگزاران
۵	تدوین و تبیین عوامل ارتباطی مسجد و مدرسه: با تأکید بر نقش محوری مسجد	(آقامحمدی، ۱۳۹۳)	تدوین و تبیین عوامل ارتباطی مسجد و مدرسه با تأکید بر نقش محوری مسجد، استخراج عوامل کلیدی موفقیت اثربخشی، آسیب‌شناسی وضعیت مدارس و ارائه راهکارهای تقویت ارتباط مسجد و مدرسه
۶	نگاهی گذرا به سیمای مسجد تراز اسلامی	(اسلام‌پور کریمی، ۱۳۹۳)	بیان مهمترین ویژگیهای مسجد تراز اسلامی، پرداختن گسترده به کارکردهای آموزشی و تربیتی مسجد
۷	نظام آموزشی مساجد	(رضایی بیرجندی، ۱۳۸۳)	بررسی تاریخچه آموزش در مسجد در دوران تمدن مسلمین
۸	مسجد جایگاه اصلی آموزش اسلامی	(عریان، ۱۳۸۳)	بررسی تاریخی کارکرد آموزشی مسجد و خدمات علمی عرضه‌شده به جامعه اسلامی در طول قرنهای ابتدایی تمدن مسلمین
۹	نقش تاریخی مسجد در تولید و پیشرفت علم و مقایسه آن با وضع کنونی	(رحمت‌آبادی، ۱۳۸۴)	بررسی دامنه و وسعت جنبش علمی مساجد در قرون اولیه و مقایسه با وضع کنونی مساجد
۱۰	فهم الگوی همکاری بین سازمانی مسجد و مدرسه	(تنها، ۱۳۹۴)	تلاش برای ارائه الگوی همکاری مسجد و مدرسه با مصاحبه با خبرگان

روش پژوهش

از آنجاکه هدف این پژوهش شناسایی الزامات ایجاد ارتباط مطلوب میان مساجد و مدارس است، جامعه آماری آن همه مساجدی است که در ایجاد ارتباط با مدرسه موفق بوده‌اند. با استفاده از روش نمونه‌گیری غیر تصادفی هدفمند از طریق مشورت با خبرگان و سازمانهای متولی، فهرست اولیه تهیه، و در ادامه با روش گلوله برفی نمونه آماری تکمیل شد. برای اینکه گستره جغرافیایی تحت پوشش پژوهش کفایت بیشتری داشته باشد، نمونه‌ها از شهرهای مختلف کشور انتخاب شد. در نهایت تعداد نمونه آماری به ۱۴ مورد رسید. این مساجد از سراسر کشور از جمله تهران، اصفهان، اهواز، قزوین، قم، اسلامشهر و ورامین انتخاب شدند. سپس با مسئولان تربیتی مساجد از جمله امام جماعت، مربیان تربیتی و کسانی که در ایجاد ارتباط بین مسجد و مدرسه تأثیرگذار بودند، مصاحبه شد. از مصاحبه‌شوندگان خواسته شد تا به‌طور مفصل و دقیق، برنامه‌ها و فرایندهای خود را در زمینه ایجاد ارتباط با مدارس تبیین کنند. مصاحبه‌ها به‌طور دقیق پیاده شد و محتوای آنها به کمک روش تحلیل مضمون^۱، منبع پاسخ به سؤالات پژوهش قرار گرفت. اطلاعات مربوط به نمونه آماری در جدول ذیل آمده است:

جدول ۳. اطلاعات نمونه پژوهش

شهر	نام مساجد	تعداد افراد مصاحبه‌شده
تهران	مسجد جامع قمر بنی‌هاشم	۳
	مسجد صفا	۴
	مسجد الرسول(ص)	۴
	مسجد الزهراء(س)	۳
	مسجد المهدی(ع)	۴
	مسجد جامع امید	۳
اصفهان	مسجد قدس	۳
	مسجد لبنان	۴
	مسجد الغدیر	۴
اهواز	مجموعه فرهنگی طلیعه‌داران ظهور	۴
قزوین	مسجد ولایت	۳
قم	مسجد امام هادی(ع)	۳
ورامین	مسجد امام حسن مجتبی(ع)	۴
اسلامشهر	مسجد حسین بن علی(ع)	۳

1. Thematic Analysis

روش تحلیل مضمون برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوها در داده‌های کیفی است و به‌طور گسترده‌ای کاربرد دارد. این روش فرایندی دارد که طی آن داده‌های متنی پراکنده به داده‌هایی منظم و ساختاریافته تبدیل می‌شود (شیخزاده و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۵۳).

روش تحلیل مضمون فنون مختلفی دارد که با توجه به سؤالات پژوهش به تناسب مورد استفاده قرار می‌گیرد. چهار روش کاربردی مناسب در تحلیل مضمون عبارت است از (شیخزاده و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۶۵ - ۱۷۳):

قالب مضمونها: معمولاً در پژوهشهایی به کار می‌رود که تعداد متون و داده‌های آنها زیاد است. این روش مجموعه‌ای از مضمونها را به صورت سلسله‌مراتبی به نمایش می‌گذارد.

تحلیل مقایسه‌ای: روش دیگری است که برای تحلیل مضمون از آن استفاده می‌شود. در اینجا مضمونها بین افراد و منابع مقایسه می‌شود؛ تفاوتها و شباهتها به دست می‌آید و این عمل تا جایی ادامه پیدا می‌کند که پژوهشگر نکته جدیدی کسب نکند.

ماتریس مضمونها: از این روش برای مقایسه مضمونها با یکدیگر استفاده می‌شود. این ماتریس از تقاطع ستونها و ردیفها شکل می‌گیرد و ترکیبی از دو فهرست به صورت جدول توافقی عرضه می‌شود.

شبکه مضمونها: یکی دیگر از روشهای تحلیل مضمون است که نقشه‌ای از مباحث را ارائه می‌کند و شامل مضمونهای پایه، مضمونهای سازماندهنده و مضمونهای فراگیر است. مضمونهای پایه در واقع همان شناسه‌ها و نکات اصلی متن است. مضمونهای سازماندهنده از ترکیب و تلخیص مضمونهای پایه به دست می‌آید و مضمونهای فراگیر به مثابه اصول عالی حاکم بر متن است. وقتی شبکه مضمونی ساخته شد، می‌توان از آن به مثابه ابزاری تصویری برای تفسیر متن استفاده کرد تا نتایج حاصل از متن و خود متن برای پژوهشگر قابل فهم باشد.

این پژوهش با کمک روش شبکه مضمونها اجرا شد و با تحلیل و بررسی متن مصاحبه‌ها سه دسته مضمونهای پایه، سازماندهنده و فراگیر به دست آمد که در بخش یافته‌ها به تفصیل بیان خواهد شد. در روش شبکه مضمونی به‌طور کلی سه بخش اصلی وجود دارد که شامل تجزیه متن، اکتشاف متن و در پایان یکپارچه کردن اکتشافها است (آتراید استیرلینگ^۱، ۲۰۰۱: ۳۸۸ و ۳۸۹).

یافته‌های پژوهش

متن مصاحبه با مسئولان تربیتی ۱۴ مسجد و مجموعه فرهنگی برتر کشوری در زمینه ایجاد ارتباط با مدرسه مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت. برای رسیدن به الزامات مورد نیاز مسجد در ایجاد ارتباط اثربخش با مدرسه، مضمونهای پایه استخراج شد. در جدول ذیل به صورت نمونه، شناسه‌گذاری و استخراج مضمونهای پایه برای مجموعه فرهنگی طلیعه‌داران ظهور اهواز که در چندین مسجد فعالیت می‌کند، آمده است:

جدول ۴. نمونه شناسه‌گذاری پایه برای مجموعه فرهنگی طلیعه‌داران ظهور اهواز

شناسه	مضمون	متن	ردیف
A1	توجه به جذابیت برنامه‌ها از طریق مواردی همچون توجه به پذیرایی و تغذیه جلسات	نکته‌ای که در جذب دانش‌آموزان به محیطهای مذهبی بسیار مهم است، ایجاد جذابیت است و یکی از موارد جذابیت، توجه به بحث تغذیه است؛ لذا در مدرسه و مسجد هر برنامه‌ای که اجرا می‌شود باید بحث پذیرایی همراه آن باشد.	۱
A2	راه‌اندازی هیئت در مدرسه و جذب دانش‌آموزان از طریق آن	همان‌طور که اشاره شد، دانش‌آموزانی که به هر دلیلی به مسجد رفت‌وآمد نداشتند و ارتباط برقرار نمی‌کردند در هیئت به کار گرفته می‌شدند و با ایجاد فضای رفاقتی و دوستانه آنها هم کم‌کم مسجدی می‌شدند.	۲ و ۳ و ۴
A3	سپردن مسئولیتهای هیئت به دانش‌آموزان برای مسجدی شدن آنها		
A4	ایجاد فضای رفاقتی و دوستانه برای جذب دانش‌آموزانی که به مسجد رفت‌وآمد ندارند.		
A5	رفت‌وآمد مریبان و روحانی مسجد به مدرسه برای شروع ارتباط	روحانیهای هر مسجد به مدرسه می‌آمدند و طی چهار هفته کلاس می‌رفتند و صحبت‌هایی انجام می‌دادند و در پایان دوره اردویی برگزار می‌شد و افراد دارای شرایط و با ظرفیت را جذب مسجد می‌کردند.	۵ و ۶
A6	برگزاری اردوی جذب، عاملی برای ایجاد ارتباط خوب با دانش‌آموزان مدرسه		
A7	انجام‌دادن جذب چهره به چهره به مسجد توسط دانش‌آموزان مسجدی شده	دانش‌آموزان با مسجد ارتباط می‌گرفتند و بقیه دوستانشان را هم جذب مسجد می‌کردند.	۷

ردیف	متن	مضمون	شناسه
۸ و ۹ و ۱۰	ارتباط مدیر با روحانیون مسجد نیز مداوم است و حضور دانش‌آموزان در مسجد و ویژگیهای دانش‌آموزان رصد می‌شود؛ مثلاً روحانی به مدیر مدرسه اطلاع می‌دهد که فلانی چند وقتی هست مسجد نیامده است. مدیر نیز پیگیری می‌کند و بعد از اینکه علت را جویا می‌شود با روشهای مختلف مثل تشویق و یا حتی تنبیه البته با توجه به ظرفیت فرد او را به مسجد باز می‌گرداند.	وجود ارتباط بین امام جماعت مسجد (کارگزاران مسجد) و مدیر مدرسه رصد وضعیت دانش‌آموزان مسجدی توسط مدیر مدرسه تلاش مدیر مدرسه برای بازگرداندن دانش‌آموزان فاصله‌گرفته از مسجد	A8 A9 A10
	آموزش و پرورش با طرحی به نام خیرین آموزشی، قصد برگزاری کلاسهای تقویتی را برای افرادی داشت که از لحاظ مالی ضعیف بودند. مجموعه طلبه‌داران توانست با راضی کردن معلمان مدرسه این طرح را در مسجد برگزار کند. بدین‌صورت دانش‌آموزان و معلمان مدرسه به این بهانه در مسجد حضور پیدا کردند.	برگزاری کلاسهای تقویتی و برنامه‌های آموزشی در مسجد عاملی برای افزایش ارتباط مسجد و مدرسه	A11
	مشوق اول برای حضور این افراد (مربیان تربیتی مساجد) در مدرسه که عمدتاً از طلاب حوزه علمیه هستند، انجام دادن وظیفه تبلیغی و عمل به دغدغه آنها است به این صورت که فرد با حضور در مدرسه می‌تواند در جامعه خود تأثیرگذار باشد.	تعامل سازنده با معلمان مدرسه	A12
۱۳ و ۱۴	در همایشها و کارگاه‌های خانواده نیز از فرصت برای جذب خانواده‌ها و فرزندان آنها به مسجد استفاده می‌شود. با صحبت‌های مشاوران بتدریج مزایا و فواید حضور در مسجد برای خانواده و فرزندان نیز مشخص می‌شود.	وجود انگیزه در مربیان برای حضور در مدرسه و انجام دادن فعالیتهای تبلیغی به دلیل حس دغدغه‌مندی ایجاد ارتباط مناسب با حوزه علمیه و استفاده از ظرفیت طلاب در فعالیتهای تربیتی، تبلیغی	A13 A14
	در همایشها و کارگاه‌های خانواده نیز از فرصت برای جذب خانواده‌ها و فرزندان آنها به مسجد استفاده می‌شود. با صحبت‌های مشاوران بتدریج مزایا و فواید حضور در مسجد برای خانواده و فرزندان نیز مشخص می‌شود.	تبیین ضرورت ایجاد ارتباط بین دانش‌آموزان و مسجد برای خانواده‌ها در همایشهای خانواده	A15

ردیف	متن	مضمون	شناسه
۱۶	در برخی مناطق آموزش و پرورش، مدیران و معاونانی هستند که با کار تربیتی در مدارس مخالف هستند و دیدگاه و نظرشان این است که شما در مسجد کار خودت را انجام بده، ما هم در آموزش و پرورش و مدرسه کار خودمان را! شما را به ما چه کار؟! این عده از افراد سنگ‌اندازی می‌کنند و مانع پیشرفت کار می‌شوند.	کسب همراهی مسئولان آموزش و پرورش منطقه از عوامل زمینه‌ساز برای ایجاد ارتباط بین مسجد و مدرسه	A16
۱۷ و ۱۸	مسجد باید برنامه‌هایش منظم و هدف‌دار باشد. برای هر برنامه و هدفش، حرف و دلیل متقن داشته باشد. انسانها را به بهانه‌های توخالی نمی‌شود به مسجد آورد. باید اهداف و برنامه‌ها و سیر آن مشخص باشد تا انگیزه فرد تحریک بشود و بداند که مسجد برای رشد و ارتقای او برنامه‌ریزی مناسبی کرده است.	برگزاری منظم و بموقع برنامه‌های مسجد، عاملی برای تقویت حضور دانش‌آموزان در مسجد	A17
		هدفمند بودن برنامه‌های مسجد، عاملی برای حضور دانش‌آموزان در مسجد	A18
<p>در جمع‌بندی می‌توان گفت، مجموعه فرهنگی طلیعه‌داران ظهور اهواز با داشتن کادر تربیتی توانمند و مخلص که بیشتر از طلاب حوزه علمیه هستند با مدرسه‌های اطراف خود ارتباط مناسبی را ایجاد کرده است. آنها با ایجاد فضای تعاملی و کسب اعتماد کارکنان مدارس توانسته‌اند علاوه بر حضور مستمر خود در مدارس، پای معلمان و مدیران را نیز به مسجد باز کنند و آنها را در ارتباطی مستمر با امام جماعت و مربیان قرار دهند که این موضوع تأثیر فوق‌العاده‌ای بر جذب دانش‌آموزان به مسجد داشته است.</p> <p>از سوی دیگر برگزاری برنامه‌های جذاب و بهره‌برداری از قالبهای گوناگون مانند هیئت دانش‌آموزی، مسابقات فرهنگی و اردوهای تفریحی عامل مؤثری در ترغیب دانش‌آموزان برای حضور در مسجد بوده است. البته رکن دیگر در ایجاد این ارتباط، همراه‌کردن خانواده‌های دانش‌آموزان با برنامه‌های مسجد و ایجاد اعتماد در آنها بوده است. همان‌طور که اشاره شد ارتباط سازنده با حوزه علمیه و استفاده از ظرفیت طلاب در فعالیتهای تربیتی - تبلیغی یکی از مزیت‌های جدی این مجموعه فرهنگی در راستای کسب موفقیت خود بوده است.</p>			

این فرایند به‌طور مشابه برای ۱۳ مسجد دیگر نیز انجام شد و در مجموع به استخراج ۱۷۵

مضمون پایه‌ای منجر شد که برای رعایت اختصار از ذکر آنها خودداری می‌شود.

پس از دست‌یافتن به مضمونهای پایه‌ای نوبت به آن می‌رسد که مضمونهای سازماندهنده و

مضمونهای فراگیر استخراج شود. در این مرحله سعی می‌شود به مضمونهای انتزاعی تر و کلی تری دست پیدا شود که بر متن حاکم است. در این پژوهش مضمونهای پایه با حذف موارد تکراری و یک‌دست کردن آنها به ۴۸ مورد رسید. با ساماندهی دوباره مضمونهای پایه ده مضمون سازماندهنده به دست آمد و از طریق این مضمونهای سازماندهنده به چهار مضمون فراگیر و کلی درباره الزامات مورد نیاز مسجد برای ایجاد ارتباط با مدرسه دست یافتیم که در قالب جدول ذیل نمایش داده شده است:

جدول ۵. مضمونهای استخراج شده از متن مصاحبه‌ها

ردیف	مضمونهای پایه	شناسه‌ها	مضمونهای سازماندهنده	مضمونهای فراگیر
۱	ایجاد ارتباط و تعامل با کادر مدرسه (حضور روحانی در مدرسه، برگزاری جلسات مشترک و غیره)	A5-A8-A12-G6-H6-F4	تعامل مناسب با کادر مدرسه	بعد تعامل
۲	ایجاد اعتماد در کادر مدرسه نسبت به برنامه‌های مسجد (ارائه گزارش کار، تبیین فعالیتها و غیره)	B2-B13-C2-C4-D3-E2-H2-I3-K5-K7-L3-M1-N2		
۳	تکریم کادر مدرسه (برگزاری اردو برای معلمان، تهیه هدیه و تقدیر از معلمان در روز معلم و غیره)	C9-H3-I6-J8-J9		
۴	داشتن حسن برخورد و روابط خوب با کادر مدرسه	C1-C10-K10-J4		
۵	بازکردن پای کادر مدرسه به مسجد با بهانه‌های مختلف (برگزاری کلاس تقویتی، تکریم و تقدیر ایشان و غیره)	B11-D9-G7		
۶	ایجاد نگاه تربیتی در کادر مدرسه و دغدغه‌مند کردن آنها نسبت به خلأهای تربیتی دانش‌آموزان	A9-A10-I5		
۷	اجرای فعالیت‌های خالصانه، بدون چشمداشت مالی برای مدرسه	B12-C11-K11		
۸	ایجاد اعتماد در خانواده‌ها نسبت به مسجد (با ارائه گزارش از برنامه‌ها)	B6-B19-F9-G14-H7-J7-K4-L6	تعامل مناسب با خانواده	دانش‌آموزان
۹	تبیین برنامه‌های مسجد برای خانواده‌ها (مانند برگزاری همایش‌های خانواده، صحبت‌های حضوری)	A14-D5-E1-J14-M3-N4		

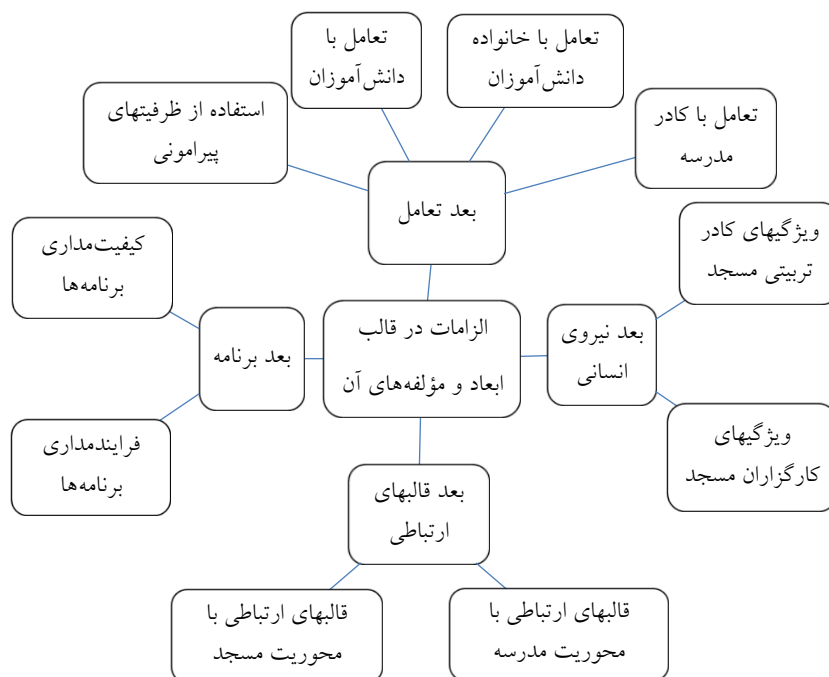
ردیف	مضمونهای پایه	شناسه‌ها	مضمونهای سازماندهنده	مضمونهای فراگیر
۱۰	برگزاری برنامه‌هایی برای خانواده‌ها با هدف دغدغه‌مندکردن آنها نسبت به تربیت فرزندان	F3-H10-I7	تعامل مناسب با خانواده دانش‌آموزان	
۱۱	داشتن رفتار نرم و خوب با دانش‌آموزان	A4-I9-N11	تعامل مناسب با دانش‌آموزان	
۱۲	ایجاد اعتماد در دانش‌آموزان نسبت به برنامه‌های مسجد	B7-G9-I1		
۱۳	میدان‌دادن و مسئولیت‌سپاری به دانش‌آموزان	A3-G12		
۱۴	طرد نکردن دانش‌آموزان از فضای مسجد	G13		
۱۵	استفاده از مجوز آموزش و پرورش تسهیل‌گر ارتباط با مدرسه	A15-C5-E3-N1	استفاده از ظرفیتهای پیرامونی	
۱۶	استفاده از ظرفیت بسیج دانش‌آموزی برای ایجاد ارتباط با مدرسه	C6-C13		
۱۷	استفاده از ظرفیت انجمن اسلامی برای ایجاد ارتباط با مدرسه	C7		
۱۸	استفاده از ظرفیت حوزه‌های علمیه و طلاب در فعالیتهای تربیتی - تبلیغی	A14		
۱۹	نزدیک‌بودن مدرسه به مسجد عاملی برای حضور بیشتر دانش‌آموزان در مسجد	D8		
۲۰	استفاده از ظرفیت دانش‌آموزان مسجدی برای جذب چهره به چهره دوستان خود	A7-C3-G4		
۲۱	ایجاد جذابیت در برنامه‌ها (استفاده از قالبهای هنری، داشتن پذیرایی مناسب، تکراری نبودن)	A1-B15-F8-H8-J15-N5		کیفیت‌مداری برنامه‌ها
۲۲	ایجاد تنوع در برنامه‌ها (مانند اردو، مسابقات فرهنگی، هیئت دانش‌آموزی، مسابقات علمی)	A2-A6-A11-B8-B10-B14-N6		
۲۳	توجه به ابعاد آموزشی و تحصیلی در برنامه‌ها	A11-C12-D13-L7		

ردیف	مضمونهای پایه	شناسه‌ها	مضمونهای سازماندهنده	مضمونهای فراگیر	
۲۴	رعایت اقتضائات محلی در برنامه‌ها (مانند سطح رفاہ، تقیدات مذهبی)	B1-J2-L2	کیفیت‌مداری برنامه‌ها	بعد برنامه	
۲۵	وجود امکانات و زیرساختهای لازم در مسجد برای برگزاری برنامه‌های مناسب (مانند سالن همایش، باشگاه ورزشی، فضای آموزشی)	D10-F7-I8-J10			
۲۶	هدفمندبودن برنامه‌ها (مانند زمانبندی، سیر مشخص، نظم)	A16-A17-A18-B5-D4-J5-J11-K1-L1-N7	فرایندمداری برنامه‌ها		
۲۷	شروع برنامه‌ها از فضای مدرسه و سپس کشیده‌شدن به مسجد	K3-N3			
۲۸	انتخاب زمان مناسب برای اجرای برنامه (ضربه نزدن به امور تحصیلی)	D2			
۲۹	افزایش تدریجی حجم برنامه‌ها	J5-K12			
۳۰	استمرار داشتن برنامه‌ها در همه روزهای سال	B5			
۳۱	آغاز ارتباط با برنامه‌های عمومی و جذاب برای دانش‌آموزان و مستقیم به سمت مباحث دینی و مذهبی نرفتن	B9-G11			
۳۲	وجود کادر تربیتی منسجم و کارآمد در مسجد (از نظر تعداد، تحصیلات، تجربه)	B16-B17-D12-G2-I4-J12-K2	ویژگیهای کادر تربیتی مسجد		بعد نیروی انسانی
۳۳	وجود توانمندی در اجرای فعالیتهای گوناگون در مدرسه توسط مربیان (مانند تدریس، سخنرانی، بازی)	K9-N8			
۳۴	وجود انگیزه کافی برای کار با مخاطب نوجوان در مربیان	A13			
۳۵	وجود روحیه و عزم جهادی در مربیان در رویارویی با موانع	B18-F2			
۳۶	وجود بینش صحیح در مربیان درباره لزوم ارتباط مدرسه و مسجد	F1-H1-J1			
۳۷	توانایی ایجاد رفاقت و تسخیر دل نوجوان توسط مربیان	B3-G10			

ردیف	مضمونهای پایه	شناسه‌ها	مضمونهای سازماندهنده	مضمونهای فراگیر
۳۸	هماهنگی و همکاری کارگزاران با کادر تربیتی مسجد برای ایجاد ارتباط با مدرسه	G1-I2	ویژگیهای کارگزاران مسجد	بعد نیروی انسانی
۳۹	رفتار خوب کارگزاران مسجد با دانش‌آموزان	N9-N10-I9	(امام جماعت، هیئت امناء، خادم)	
۴۰	وجود بینش صحیح در کارگزاران مسجد در زمینه لزوم ارتباط مدرسه و مسجد	F5		
۴۱	حضور روحانی و مربیان در برنامه‌های مدرسه (مانند صبحگاه، زنگ تفریح، کلاسهای درس)	C8-D7-D11-F6-G5-G8-H4-J6-J13-K6-K8-L5-N3	قابلهای ارتباطی با محوریت مدرسه	بعد قابلهای ارتباطی
۴۲	مشارکت در برگزاری برنامه‌های فرهنگی مدرسه (مانند هیئت، مسابقات قرآنی، مسابقات علمی)	C11-K8		
۴۳	برگزاری برنامه‌های مسجد در محیط مدرسه (مانند هیئت، مناسبتهای ملی، مذهبی)	D1-G3		
۴۴	حضور در مدرسه به‌عنوان کادر مدرسه (به‌عنوان معلم، معاون پرورشی)	B4-C7-D6-E4-L4		
۴۵	برگزاری جلسات، مسابقات، مراسم و کلاسهای آموزشی در مسجد	A11-B12-G12-H10-H12-I11-L9-M2	قابلهای ارتباطی با محوریت مسجد	
۴۶	برگزاری برخی برنامه‌های مدرسه در مسجد (مانند کلاس قرآن، مناسبتها، هیئت دانش‌آموزی)	I3-I7		
۴۷	هماهنگی برای حضور دانش‌آموزان در برخی برنامه‌های خاص مسجد (مانند جشنهای ملی، مذهبی)	H5		
۴۸	تقدیر از دانش‌آموزان برتر و کادر مدرسه در مسجد	H9-I10-J9-L8		

با توجه به تحلیل مضمون متن مصاحبه‌ها و نتایج آنها چهار دسته مضمون فراگیر و ده مورد مضمون سازماندهنده به‌دست آمد که در واقع همان الزامات موردنیاز برای ایجاد ارتباط بین مسجد و مدرسه است که در قالب ابعاد و مؤلفه‌های لازم برای ارتباط در نظر می‌گیریم. مساجدی در ایجاد ارتباط با مدرسه موفقیت داشتند که به‌میزان بیشتری به این ابعاد و مؤلفه‌ها توجه کرده و آن را

سرلوحه برنامه‌های خود قرار داده‌اند. این چهار بعد عبارت است از: بعد تعامل، برنامه، نیروی انسانی و قالب ارتباطی. مؤلفه‌هایی که ذیل هر یک از این ابعاد قرار می‌گیرد نیز در نگاره ذیل به تصویر کشیده شده است:

شکل ۲. ابعاد و مؤلفه‌های عملکرد مطلوب تشکیلات فرهنگی مسجد در ایجاد ارتباط با مدرسه

بعد تعامل

در بعد تعامل، تعامل مناسب با کادر مدرسه، تعامل مناسب با خانواده دانش‌آموزان، تعامل مناسب با دانش‌آموزان و استفاده از ظرفیتهای محیطی، عواملی بود که مورد توجه و تأکید مصاحبه‌شوندگان بوده است. رکن اصلی در ایجاد تعامل مناسب با کادر مدرسه، ایجاد اعتماد در آنها نسبت به تشکیلات فرهنگی مسجد و مربیان آن است. در بسیاری از موارد تعامل نامناسب و رعایت نکردن جایگاه مدیران و کادر مدرسه به بروز چالشهایی در ایجاد اعتماد و برقراری ارتباط با

مدرسه منجر شده است. از طرفی والدین دانش‌آموزان به‌عنوان اصلی‌ترین متولیان تربیت فرزندان دارای نقش ویژه‌ای هستند و ایجاد ارتباط با آنها و کسب اعتمادشان برای تشکیلات تربیتی مسجد ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. مدرسه، مسجد و دیگر نهادهای تربیتی همه مکمل و معین نهاد خانواده اصلی‌ترین بستر تربیت فرزندان هستند. رکن دیگر در بعد تعامل، برخورد مناسب و خوب با خود دانش‌آموزان است. هرچه مجموعه مسجد و کارگزاران آن گرمتر پذیرای حضور دانش‌آموزان باشند و آنها را از مسجد طرد نکنند، علاقه آنها به مسجد و حضورشان در آن تقویت خواهد شد؛ در پایان اینکه استفاده از ظرفیتهای محیطی برای ایجاد ارتباطی راحت و استوار بین مسجد و مدرسه بسیار راهگشاست. در بسیاری از موارد معجزه‌های اداره کل آموزش و پرورش منطقه یا همکاری با سازمان بسیج دانش‌آموزی در زمینه‌سازی برای ایجاد ارتباط با مدرسه مفید بوده است.

بعد برنامه

این محور خود در دو دسته قابل بحث است: اول اینکه کیفیت برگزاری برنامه‌ها بسیار اهمیت دارد. به اذعان غالب مسئولان تربیتی مساجد، برنامه‌های کسل‌کننده و تکراری هیچ جذابیتی برای دانش‌آموزان ندارد و برای حضور آنها در مسجد و استفاده از برنامه‌های آن هیچ رغبت و تمایلی را ایجاد نمی‌کند. از طرفی فرایند برگزاری برنامه‌ها دومین عاملی است که در بعد برنامه باید مورد توجه قرار بگیرد. هدفمندی برنامه‌ها و پیروی از سیر مشخص در ایجاد علاقه دانش‌آموزان بسیار مؤثر است. طبق بررسیها همواره شروع برنامه‌ها از فضای مدرسه و اندک‌اندک کشیده‌شدن آنها به مسجد اثربخشی بیشتری را به‌همراه داشته است. توجه به استمرار برنامه‌ها و انتخاب زمان مناسب برای برگزاری برنامه از جمله ملاحظات است که همواره باید مورد توجه قرار بگیرد.

بعد نیروی انسانی

شاید بتوان گفت مهمترین و اصلی‌ترین بعد در میان این ابعاد چهارگانه به نیروی انسانی مربوط است؛ زیرا عامل انسانی در ایجاد زمینه مناسب برای دیگر محورها نیز نقش مؤثری می‌تواند داشته باشد. در بعد نیروی انسانی توجه به دو گروه از کسانی که در مسجد حضور دارند، اهمیت ویژه دارد: اول مسئولان تربیتی مسجد شامل امام جماعت و مربیان که به‌عنوان صف در ایجاد تعامل با مدرسه نقش آفرینی می‌کنند، باید ویژگیهایی از جمله بینش استوار، اراده و عزم قوی داشته و در

امور تربیتی توانمند باشند. دوم دیگر کارگزاران مسجد مانند هیئت امنا و خادم که باید همراهی و همکاری خوبی برای ایجاد ارتباط با مدرسه و حضور دانش‌آموزان در مسجد ایفا کنند و پذیرای حضور دانش‌آموزان در مسجد باشند. در بسیاری از اوقات یک برخورد تند از سوی هیئت امنا یا خادم مسجد باعث دفع شدن بسیاری از نوجوانان و دانش‌آموزان از مسجد شده است.

بعد قالبهای ارتباطی

قالبهای ارتباطی بین مسجد و مدرسه می‌تواند با محوریت مسجد یا با محوریت مدرسه باشد. انتخاب اینکه چه قالبی در چه زمانی و با محوریت کدام یک صورت بگیرد، اهمیت ویژه‌ای دارد. در برخی از مواقع استفاده نکردن صحیح از قالبها ممکن است باعث ایجاد زدگی در دانش‌آموزان و کادر مدرسه شود. شناخت قالبهای ارتباطی مختلف برای ایجاد ارتباط با مدرسه و استفاده بهنگام از آنها از نکات ضروری است که تشکیلات فرهنگی مسجد باید به آن توجه کند. اصلی‌ترین برنامه‌ها با محوریت مدرسه عبارت است از: حضور مربیان مسجد در برنامه‌های فرهنگی مدرسه، مشارکت تشکیلات فرهنگی مسجد در برگزاری برنامه‌های مدرسه، برگزاری برنامه‌های مسجد در مدرسه، حضور مربیان در مدرسه به‌عنوان معلم و کادر. از برنامه‌های با محوریت مسجد نیز می‌توان به مواردی همچون برگزاری برخی برنامه‌های مدرسه در مسجد، هماهنگی برای حضور دانش‌آموزان در برخی برنامه‌های مسجد و تقدیر از دانش‌آموزان برتر و کادر مدرسه در مسجد اشاره کرد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

اهمیت توجه به تعلیم و تربیت دانش‌آموزان در زمانه‌ای که ذهن و اندیشه آنان مورد هجوم بی‌سابقه‌ای از سوی دشمنان نظام اسلامی قرار گرفته است بر کسی پوشیده نیست. بی‌شک در صورت اهمال در پرداختن به این موضوع، دانش‌آموزان، که سرمایه‌های اصلی کشور و آینده‌سازان جامعه هستند، دچار آسیبهای جدی در زمینه تربیتی و اخلاقی خواهند شد. مساجد، که به‌عنوان اولین مراکز آموزشی و تربیتی در جامعه مسلمین رخ نمودند و بعدها به دانشگاه‌های عمومی تبدیل شدند که علم‌آموزان و دانش‌پژوهان در آنها به کسب معرفت و رشد معنویت می‌پرداختند، بهترین یاوران مدارس در زمینه تربیت و تعالی معنوی و اخلاقی دانش‌آموزان هستند. قطعاً چنانچه نسل آینده کشور از ابتدا و دوران تحصیل در مدرسه، ارتباط مستحکمی با

مسجد و مفاهیم دینی برقرار کند و با رویکرد دینی تربیت شود، آینده درخشانتری برای جامعه رقم خواهد زد.

سؤال اصلی که به شکل گیری این پژوهش منجر شد، شناسایی الزامات ایجاد ارتباط مساجد و مدارس بود که با این دغدغه، تلاش شد تا با کمک تجربه مساجد موفق در زمینه ایجاد ارتباط مسجد و مدرسه، الزامات مورد نیاز در ایجاد این ارتباط شناسایی شود. برای این پژوهش با مسئولان تربیتی ۱۴ مسجد از سراسر کشور از جمله تهران، اصفهان، اهواز، قزوین، قم، اسلامشهر و ورامین مصاحبه شد که در زمینه ارتباط با مدرسه موفق عمل کرده بودند. نتایج در قالب ۴۸ مضمون پایه، ده مضمون سازماندهنده و چهار مضمون فراگیر به دست آمد. چهار بعد اصلی مهمترین الزامات در ایجاد ارتباط مسجد و مدرسه عبارت است از: بعد تعامل، بعد برنامه، بعد نیروی انسانی و بعد قالبهای ارتباطی. پژوهشهای دیگری که در این موضوع اجرا شده است، عمدتاً به کارکردهای آموزشی و تعلیمی مساجد در صدر اسلام و دوران تمدن اسلامی پرداخته‌اند. برخی دیگر از پژوهشها الزامات حضور نوجوانان در مسجد و چگونگی ایجاد شرایط لازم را برای آن مطرح کرده‌اند؛ اما آنچه این پژوهش به‌عنوان خلأ مورد توجه قرار داد و به آن پرداخت، الزامات ایجاد ارتباط بین دو نهاد مسجد و مدرسه بود. آنچه جزء مزیت‌های این پژوهش به‌شمار می‌رود و آن را از دیگر پژوهشهای مشابه متمایز می‌کند، این است که از تجربه‌های عملی در گستره وسیعی از مجموعه‌های کشور بر آمده و تنها به مطالعه اسناد اکتفا نکرده است. هم‌چنین ابعاد و مؤلفه‌هایی برای استفاده تشکلهای فرهنگی مساجد ارائه کرده است تا با کمک آن، زوایای ارتباطی مناسب و موفق با مدرسه را مدنظر داشته باشند.

در انتها پیشنهاد می‌شود ائمه جماعت و متولیان تربیتی مساجد با استفاده از نتایج این پژوهش نسبت به ایجاد ارتباط با مدارس اطراف خود اقدام کنند. هم‌چنین سازمانهای متولی مساجد و امور تربیتی نوجوانان و جوانان باید بسترها و زمینه‌های لازم آسان‌سازی ایجاد ارتباط بین مسجد و مدرسه را فراهم کنند.

برای پژوهشهای آینده پیشنهاد می‌شود، الزامات این پژوهش رتبه‌بندی، و درجه اهمیت هر یک مشخص شود. این امر در تشخیص اولویت هر کدام از الزامات به‌منظور برنامه‌ریزی در فعالیتهای می‌تواند مؤثر باشد. هم‌چنین پیشنهاد می‌شود در پژوهشی دیگر علل شکست مساجد در ایجاد ارتباط با مدارس مورد بررسی قرار گیرد. این کار می‌تواند مکمل این پژوهش باشد.

منابع فارسی

- آذر، عادل؛ زارعی؛ عظیم؛ الهی، شعبان و رعنائی، حبیب‌الله (۱۳۸۶)، طراحی مدل مبتنی بر شبیه‌سازی جهت بررسی و تحلیل ارتباطات بین سازمانی، مدرس علوم انسانی، ش ۵۵: ۳۱ - ۵۸.
- آقامحمدی، جواد (۱۳۹۳)، تدوین و تبیین عوامل ارتباطی مسجد و مدرسه: با تأکید بر نقش محوری مسجد، در: فروغ مسجد، ج ۹، مسجد و کودک و نوجوان. قم: دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد.
- ابطحی، سید مصطفی (۱۳۸۴)، نقش مساجد در استحکام انقلاب اسلامی و مقابله با هجوم فرهنگی. در: فروغ مسجد، ج ۴، مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات برگزیده سومین همایش جهانی مساجد، قم: مؤسسه فرهنگی ثقلین.
- اسلام‌پور کریمی، عسکر (۱۳۹۳)، نگاهی گذرا به سیمای مسجد طراز اسلامی، در: مقالات برگزیده فام (فراخوان ایده‌های مسجدی)، قم: دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد.
- ایروانی، شهین (۱۳۹۳)، مقدمه‌ای بر تبیین ماهیت نظام آموزش و پرورش ایران از آغاز دوره مدرن‌سازی تا امروز، پژوهش‌نامه مبانی تعلیم و تربیت، ش ۴: ۸۳ - ۱۱۰.
- تنها، محمداصداق (۱۳۹۴)، فهم الگوی همکاری بین سازمانی مسجد و مدرسه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق(ع) تهران.
- جهانیان، ناصر (۱۳۹۵)، جایگاه نهاد وقف در اقتصاد، بخش سوم، اقتصاد اسلامی، ش ۶۲: ۷۹ - ۱۰۶.
- حسینی مجرد، اکرم (۱۳۹۳)، بررسی تحلیلی نظام تربیتی مسجد محور، در: فروغ مسجد، ج ۹، مسجد، کودک و نوجوان، قم: دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد.
- دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰)، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- رحمت‌آبادی، اعظم (۱۳۸۴)، نقش تاریخی مسجد در تولید و پیشرفت علم و مقایسه آن با وضع کنونی، در: فروغ مسجد، ج ۳، مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات برگزیده سومین همایش جهانی مساجد، قم: مؤسسه فرهنگی ثقلین.
- رضایی، علی (۱۳۸۲)، جایگاه مساجد در فرهنگ اسلامی، قم: انتشارات ثقلین.
- رضایی بیرجندی، علی (۱۳۸۳)، نظام آموزشی مساجد، در: فروغ مسجد، ج ۲، مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات برگزیده دومین همایش جهانی مساجد، قم: مؤسسه فرهنگی ثقلین.
- زارعی، بهروز و زارعی، عظیم (۱۳۸۶)، پارادیم‌های تئوریک تبیین‌کننده شکل‌گیری ارتباطات بین سازمانی، دانش مدیریت، ش ۷۸: ۴۵ - ۶۲.
- ساجدی، ابوالفضل (۱۳۸۶)، ابزارها و روشهای آسیب‌زا در تعلیم و تربیت دینی دانش‌آموزان، کتاب نقد، ش ۴۲:

- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۶۴)، تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون، تهران: نگاه.
- سلطانی رنانی، مهدی (۱۳۸۳)، جنبه‌های معنوی و آرمانی مسجد از منظر قرآن کریم، در: فروغ مسجد، ج ۲، مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات برگزیده دومین همایش جهانی مساجد، قم: مؤسسه فرهنگی ثقلین.
- شجاعی، محمدرضا و قجاوند، سمیه (۱۳۹۲)، همکاری میان سازمانی و عوامل مؤثر در بهبود آن در زنجیره تأمین، پژوهش‌نامه مدیریت تحول، س پنجم، ش ۹: ۱۵۶ - ۱۷۱.
- شریعت‌زاده، مهدی (۱۳۸۸)، نگاهی به چالش‌ها و تنگناهای فراروی تعمیق تربیت اسلامی در مدارس، مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ش ۱۴ و ۱۵: ۹۱.
- شریفی‌نیا، محمدحسین (۱۳۹۳)، الزامات نرم‌افزاری حضور کودکان و نوجوانان در مسجد، در: فروغ مسجد، ج ۹، مسجد، کودک و نوجوان، قم: دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد.
- شیخ زاده، محمد؛ عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمدحسن و فقیهی، ابوالحسن (۱۳۹۰)، تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی، اندیشه مدیریت راهبردی، س پنجم، ش ۲: ۱۵۱.
- صداقت زادگان، شهناز (۱۳۹۴)، مطالعه راهبردی ارتباط همکاری بین سازمانی با فعالیت‌های خدماتی و صنعتی، فصلنامه راهبرد، سال بیست و چهارم، ش ۷۵: ۱۰۹ - ۱۳۷.
- عابدی جعفری، حسن؛ محمد صابر؛ شبیری، نسیمه سادات؛ فخریان نجفی کاشانی، منا؛ شمس، راحیل و عرب، نگار (۱۳۸۴)، طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه مذهبی، مصباح، ش ۶۰: ۷۳ - ۱۲۶.
- عریان، مرضی (۱۳۸۳)، مسجد جایگاه اصلی آموزش اسلامی، در: فروغ مسجد، ج ۲، مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات برگزیده دومین همایش جهانی مساجد، قم: مؤسسه فرهنگی ثقلین.
- علی‌صوفی، علیرضا و دشتکی نیا، فرهاد (۱۳۹۲)، مسجد و نظام آموزشی سنتی و جدید در دوره قاجار. مطالعات تاریخ اسلام، ش ۱۸: ۶۹ - ۹۲.
- غلامی، رمضان و باقری، زهرا (۱۳۹۱)، ارائه الگویی یکپارچه از اصول بنیادین همکاری بین سازمانی به‌عنوان گامی در جهت تحقق اتحاد ملی (با رویکرد مدیریتی)، کنفرانس ملی کارافرنی و مدیریت کسب و کارهای دانش‌بنیان.
- فلاحی، کیومرث (۱۳۸۶)، بررسی تطبیقی نظام آموزشی حوزه‌های علمیه و آموزش و پرورش؛ به منظور بررسی راهکارهای تعامل و همکاری میان این دو نظام آموزشی، مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ش ۶ و ۷: ۱۹ - ۳۲.
- کبیری، غلامرضا (۱۳۸۶)، چشم‌انداز همکاری آموزش و پرورش و حوزه‌های علمیه «حوزه علمیه و رهبری دینی آموزش و پرورش»، مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، س دوم و سوم، ش ۱ و ۴: ۵۱ - ۶۶.
- محمدی‌آشنانی، علی (۱۳۸۵)، پیامبر اعظم (ص) و مسجد، در: فروغ مسجد، ج ۵، مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات

برگزیده چهارمین همایش جهانی مساجد، قم: مؤسسه فرهنگی تقلین.

مشکانی، علیرضا؛ اکبری، احمد و فضایی‌گاہ، حسین (۱۳۹۵)، عوامل و ذینفعان مؤثر در آموزش و پرورش، *مطالعات مدیریت و حسابداری*، ش ۲ و ۳: ۲۷ - ۴۴.

موظف رستمی، محمدعلی (۱۳۹۴)، *مساجد، آسیبها و راهکارها (با رویکرد جوان)*، قم: اداره تولید و تأمین محتوای معاونت فرهنگی اجتماعی.

نصراللهی، خدیجه و درخشان، مرتضی (۱۳۹۳)، تحلیل اثر توسعه بخش سوم اقتصاد با شاخصهای اقتصادی و راهکارهای توسعه آن در ایران، *اقتصاد اسلامی*، ش ۵۵: ۶۱ - ۸۸.

نویزاده، مهدی و صادق‌زاده قمصری، علیرضا (۱۳۹۴)، طراحی الگوی سیاستهای فرهنگی نظام آموزش و پرورش، *راهبرد اجتماعی فرهنگی*، ش ۳: ۱۵ - ۱۳۵.

هوشیاری، محمدمهدی؛ پورنادری، حسین و فرشته‌نژاد، سید مرتضی (۱۳۹۲)، *گونه‌شناسی مسجد - مدرسه در معماری اسلامی ایران، مطالعات معماری ایران*، ش ۳: ۳۷ - ۵۴.

منابع انگلیسی

- Abramson, J. S., & Rosenthal, B. (1995). Interdisciplinary and interorganizational collaboration. *Encyclopedia of social work*, 2, 1479-1489.
- Attride-stirling, J. (2001). Thematic networks: an analytic tool for qualitative research. *Qualitative Research*, 385-405.
- Blau, J., & rabrenovic, g. (1991). International relations of nonprofit organizations: an exploratory study. *sociological forum*, 6, 327-347.
- Borys, B., & Jemison, D. (1989). Hybrid Arrangements as Strategic Alliances: Theoretical Issues in Organizational Combinations. *Academy of Management Review*, (14), 234-249.
- Cropper, S., Huxham, C., Ebers, M., & Ring, p. (2008). *The Oxford Handbook of Inter-Organizational Relations*.
- Gray, B. (1989). *Collaborating: Finding common ground for multiparty problems*. San Francisco: Jossey-Bass.

